

Boëthius
Troost in filosofie

DE CONSOLATIONE PHILOSOPHIAE

Vertaald en ingeleid door
Piet Gerbrandy

DAMON

Inhoud

Inleiding	7
Vertroosting of beklemming?	7
Filosoof en aristocraat	8
<i>Troost in filosofie</i> : een synopsis	14
De filosofische achtergronden van <i>Troost</i>	19
De literaire vorm van <i>Troost</i>	25
De receptie van <i>Troost</i>	31
Deze vertaling	39
Bibliografie	40
<i>Troost in filosofie</i>	45
Boek I	47
Boek II	67
Boek III	91
Boek IV	125
Boek V	155
Appendix: Brief van Theoderik aan Boëthius	177
Register van namen	182

INLEIDING

Vertroosting of beklemming?

'Jemand mußte Josef K. verleumdet haben, denn ohne daß er etwas Böses getan hätte, wurde er eines Morgens verhaftet.' Aldus begint een van de bekendste en meest beklemmende romans uit de wereldliteratuur. De hoofdpersoon van *Der Proceß* (1914) raakt zonder enig vermoeden van wat hij heeft misdaan, althans dat wil de verteller ons doen geloven, betrokken bij een schimmig juridisch proces, om uiteindelijk terechtgesteld, of liever: geliquideerd te worden. Hoewel Kafka het boek nooit heeft kunnen of willen voltooiën, is het uitgegroeid tot een van de grote twintigste-eeuwse klassiekers, omdat het een existentiële verschrikking uitdrukt die blijkbaar maar al te herkenbaar is: het besef een machteloze pion in een onbegrijpelijk schaakspel te zijn. Daarbij komt dat Josef K., overigens niet bepaald een sympathieke figuur, zijn situatie alleen maar erger lijkt te maken door zich er niet bij neer te leggen. Tot op het laatste moment verzet hij zich tegen iets waarvan hij intussen zou moeten begrijpen dat het onvermijdelijk is geworden: 'Die Logik ist zwar unerschütterlich, aber einem Menschen der leben will, widersteht sie nicht', om de slotpagina van *Der Proceß* aan te halen. Dit verzet onderscheidt hem van Sophocles' Oedipus, die eveneens wordt fijngemalen in een machinerie die hij zelf in werking heeft gesteld, maar uiteindelijk de consequenties volledig aanvaardt, ook al is hij in zekere zin onschuldig. Het lot van Oedipus is tragisch, dat van Josef K. absurd en weerzinwekkend.

In de herfst van het jaar 523 werd Boëthius, halverwege de veertig, op dat moment de hoogste ambtenaar van wat er nog over was van het West-Romeinse Rijk, om nooit geheel opgehelderde redenen van zijn bed gelicht en in een proces waarbij hij zich niet had mogen verdedigen ter dood veroordeeld. In afwachting van de tenuitvoerlegging van zijn straf schreef hij, in een cel of onder huisarrest in Pavia,¹ het even aangrijpende als raadselachtige boek dat bekend is geworden onder de

1 In *Troost* wordt de ruimte waarin de gevangene zich bevindt, niet beschreven; het enige wat we te horen krijgen is dat hij zijn prachtige bibliotheek

titel *De consolatione Philosophiae*, ‘over de vertroosting van Filosofie’. Mogelijk heeft hij er een jaar of twee aan kunnen werken, en de meeste geleerden gaan ervan uit dat het voltooid is. Het ligt voor de hand aan te nemen dat de auteur, na de catastrofe die hem was overkomen, een poging heeft gedaan zijn indrukwekkende filosofische bagage in te zetten om zichzelf met zijn lot te verzoenen. Ofschoon *De consolatione* altijd als een troostrijk boek is geïnterpreteerd, zijn er goede redenen om aan te nemen dat de auteur, althans de verteller, er niet in geslaagd is zich met zijn lot te verzoenen. Mijns inziens ontleent het werk zijn kracht aan de beklemmende patstelling waarnaar het geleidelijk toewerkt. Hieronder zal ik ingaan op de biografische en filosofische achtergronden ervan en op de opmerkelijke structuur. Daarna geef ik kort een indruk van de rijke receptiegeschiedenis. Ten slotte leg ik verantwoording af over mijn weergave van Boëthius’ virtueuze Latijn.

Filosoof en aristocraat

Anicius Manlius Severinus Boëthius werd omstreeks 480 geboren als zoon van een vooraanstaande Romeinse senator.² Nadat zijn vader was overleden, groeide hij op in het huis van een al even invloedrijke aristocraat, Q. Aurelius Memmius Symmachus, met wiens dochter Rusticiana hij later zou trouwen. Dat Boëthius tot de senatoriale elite behoorde, impliceert dat hij schatrijk moet zijn geweest, een huis in Rome moet hebben bezeten en landgoederen elders in Italië. Ongetwijfeld had hij ook een huis in Ravenna, sinds 402 de residentie van de West-Romeinse machthebbers, waar hij vanaf 522 bestuurlijke taken vervulde.

Hoewel Boëthius het aan zijn stand verplicht was zo nu en dan bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen, had hij zijn leven in dienst gesteld van de filosofie.³ Of hij, behalve in Rome, ook in Athene of Alexandrië heeft gestudeerd is niet zeker, maar hij was duidelijk

niet meer tot zijn beschikking heeft. Of Boëthius tijdens het schrijven toegang had tot boeken, is omstreden.

2 Overzichten van Boëthius’ leven en werk bieden Chadwick 1981, Marenbon 2003, Gruber 2006, 1-14, en Marenbon (ed.) 2009. Online beschikbaar is de uitstekende *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, met uitvoerige bibliografie, die geregeld wordt bijgewerkt.

3 Een overzicht van zijn werk en de moderne edities ervan vindt men in Marenbon (ed.) 2009, 303-310.

goed ingevoerd in de nieuwste ontwikkelingen binnen de neoplatoonse filosofie zoals ze bedreven werd door Proclus (412-485) en diens opvolgers in Athene, en door zijn oudere tijdgenoot Ammonius (ca. 440-520) in Alexandrië. Op de inhoud daarvan kom ik hieronder terug. In elk geval stond hij al jong bekend om zijn uitzonderlijke geleerdheid, blijkens een tot hem gericht briefje van de Gallo-Romeinse intellectueel Ennodius (ca. 473-521).⁴ De welhaast universele reikwijdte van zijn wetenschappelijke belangstelling wordt breed uitgemeten in een brief die hoffunctionaris Cassiodorus (ca. 485-585) hem schreef namens koning Theoderik, in dit boek opgenomen als appendix.

Voordat een leerling zich op de filosofie kon storten, moest hij zich bekwamen in een aantal basisvakken; halverwege de vijfde eeuw kristalliseerde dat propedeutisch programma uit tot de reeks van zeven *artes liberales*, ‘vakken die een vrij man geacht wordt te beheersen’, een systeem dat tot ver in de Middeleeuwen als vanzelfsprekend gold.⁵ Men begon met drie vakken waarin taalbeheersing centraal stond: taal- en letterkunde (*grammatica*), logisch redeneren (*dialectica*) en de kunst van de overreding (*rhetorica*). Daarop volgden vier wiskundige vakken: getallenleer (*arithmetica*), muziekanalyse (*musica*), meetkunde (*geometria*) en kosmologie (*astronomia*). Vroeg in zijn carrière schreef Boëthius handboeken voor zowel getallenleer als muziek, die in de Middeleeuwen veel werden gebruikt.⁶

De neoplatoonse scholen kenden sinds de vierde eeuw een min of meer gestandaardiseerd curriculum, waarin studenten begonnen met het lezen van de logische werken van Aristoteles (384-322 v.Chr.), om daarna stap voor stap op te klimmen tot de metafysische vergezichten van Plato (427-347 v.Chr.) en de denkers die pretendeerden op zijn denken voort te bouwen.⁷ Boëthius realiseerde zich dat zelfs intellectuelen uit zijn omgeving niet meer in staat waren zelfstandig filosofische

4 Ennodius, *Brief VII.13*. Ennodius behoorde tot dezelfde clan als Boëthius. Zie over hem Kennell 2000, waarin Boëthius geregeld voorkomt.

5 Een goede introductie tot het systeem van de *artes* biedt nog altijd Curtius 1948, hoofdstuk 3.

6 Beide handboeken zijn uitgegeven door Friedlein (1867); ze staan ook in *Patrologia Latina* 63.

7 Over de neoplatoonse scholen na Plotinus zie Lloyd 1970.

teksten in het Grieks te lezen. Daarom nam hij zich voor die, met de nodige toelichting, in het Latijn te vertalen.⁸

Ik ben van plan ieder boek van Aristoteles dat ik in handen krijg naar de schrijfwijze der Romeinen om te zetten en er in het Latijn commentaren op te schrijven, om in de juiste volgorde alles wat Aristoteles heeft geschreven aan verfijnde logica, ernstige ethiek en natuurwetenschappelijke precisie niet alleen te vertalen maar ook met commentaar te verhelderen; bovendien ga ik alle dialogen van Plato een Latijnse vorm geven, eveneens met commentaar. Als ik daarmee klaar ben zal ik er niet voor terugdeinzen de visies van Aristoteles en Plato met elkaar tot een soort harmonie te brengen en te laten zien dat zij niet, zoals meestal gedacht wordt, in alles van mening verschillen, maar in de meeste opzichten, juist ook waar het de belangrijkste punten van hun filosofie betreft, met elkaar overeenstemmen. Indien ik tijd van leven heb en over voldoende vrije tijd kan beschikken, wil ik mij hiertoe tot het uiterste inspannen in de veronderstelling dat het een zinvol karwei is, dat de steun verdient van eenieder die zich niet door afgunst laat verteren.

Dat Boëthius dit voornemen niet heeft kunnen verwezenlijken is, gezien de omvang van het corpus teksten dat van Aristoteles en Plato is overgeleverd, niet verwonderlijk, zeker omdat hij minder tijd van leven bleek te hebben dan hij menselijkerwijs had mogen verwachten. Niettemin is de hoeveelheid werk die hij verzet heeft immens. Hij vertaalde en becommentarieerde, in enkele gevallen zelfs tweemaal, een viertal logische werken van Aristoteles, alsmede een inleiding daarop van de neoplatoonse filosoof Porphyrius (ca. 235-305), hij stortte zich op de *Topica* van Cicero (106-43 v.Chr.) en schreef een paar substantiële monografieën over onderwerpen uit de dialectiek.⁹ Daarnaast publiceerde hij enkele korte traktaten waarin hij de aristotelische logica

8 *In librum Aristotelis de interpretatione, editio secunda* II, inleiding (*Patrologia Latina* 64, 433). Boëthius schreef deze tweede commentaar op Aristoteles' *De interpretatione* vermoedelijk rond 515, toen hij al een aantal vertalingen en commentaren had gepubliceerd. Zie De Rijk 1964, 159.

9 Topiek is een door Aristoteles uitgedacht systeem waarin de basiselementen van redeneringen worden gecategoriseerd. Boëthius' vertalingen zijn uitgegeven in de reeks *Aristoteles Latinus* (ed. Minio-Paluello); de commentaren en werken over dialectiek vindt men in *Patrologia Latina* 64.

toepaste op theologische kwesties. Aan Plato is hij niet meer toegekomen. Wel kan *Troost* gelezen worden als Boëthius' synthese van filosofische systemen, waarin de platoonse traditie een hoofdrol speelt.

Maar Boëthius had ook andere verplichtingen. Afgezien van de tijd die hij moet hebben gestoken in het beheren van zijn landgoederen, nam hij deel aan beraadslagingen van de senaat van Rome. Hoewel de politieke rol van dit gremium sinds het begin van de keizertijd zo goed als uitgespeeld was, bleef het, afgezien van zijn traditionele prestige, van groot belang als reservoir van bestuurlijke ervaring. Dat bleef zo toen keizer Diocletianus aan het einde van de derde eeuw de zetel van het oppergezag naar Milaan verplaatste, toen keizer Constantijn in 330 in Byzantium ging wonen en zelfs toen in 476 de laatste West-Romeinse keizer werd afgezet. Ook de Ostrogoot Theoderik (ca. 450-526), die vanaf 493 koning van Italië was, officieel als ondergeschikte van de Oost-Romeinse keizer, werkte in Ravenna weliswaar met een overwegend Gotische staf, maar kon niet om de senatoren heen, aangezien zij over de relevante bestuurlijke netwerken beschikten.

In 510 werd Boëthius tot consul benoemd, in september 522 tot *magister officiorum*, chef van de staf van de koning; aan het begin van dat jaar waren zijn twee minderjarige zoons al consul geworden.¹⁰ In zijn hoedanigheid als topambtenaar moet hij niet alleen enkele Gotische hovelingen tegen zich in het harnas hebben gejaagd, maar ook een aantal Romeinse aristocraten die zich schuldig hadden gemaakt aan corruptie. Een jaar na zijn ambtsaanvaarding werd hij aangeklaagd wegens hoogverraad. Hoe lang hij gevangen heeft gezeten weten we niet, maar toen Theoderik in 526 overleed, was Boëthius al geëxecuteerd. De omstandigheden van zijn val zijn niet helemaal duidelijk. De voornaamste bron is wat hij er zelf over vertelt in de vierde prozapassage van Boek I van *Troost*, en dat is uiteraard geen onpartijdige weergave van de feiten.¹¹ Toch laten de gebeurtenissen zich wel enigszins reconstrueren.¹²

10 Zie p. 72-73.

11 Reiss 1981 is erg sceptisch over Boëthius' weergave; hij suggereert zelfs dat enkele hoofdrolspelers in het verhaal fictief zijn, omdat hun namen te sprekend zouden zijn. Boëthius noemt bijvoorbeeld Opilio (mogelijk: 'geldwolf'), diens schoonvader Basilius ('koninklijk') en zijn zakenpartner Gaudentius ('hij die plezier heeft'); volgens Reiss staan ze voor de valse idealen van rijkdom, macht en genot.

12 Afgezien van Boëthius' eigen relaas vinden we summier informatie in een verzameling korte biografieën van pausen uit het begin van de zesde eeuw

Om te beginnen speelt er een theologische of kerkpolitieke kwestie. Binnen de orthodoxe geloofsgemeenschap bestonden er al enkele eeuwen discussies over de persoon van Christus, waarbij men pogingen deed zijn menselijke en goddelijke aspecten te integreren. Hoewel men bij het concilie van Chalcedon (451) tot een bindende formulering was gekomen, bleven er toch steeds afwijkende interpretaties opduiken. Aan het begin van de zesde eeuw verschilden kerkvorsten in Rome en Byzantium over die kwestie met elkaar van mening, maar in 519 leken Oost en West het eens te worden over een compromis.¹³ Theoderik, die niet katholiek was maar, zoals de meeste Germanen, een aanhanger van het arianisme,¹⁴ had het conflict tussen Constantinopel en Rome als gunstig beschouwd voor zijn eigen positie, want hoe verder beide centra ideologisch van elkaar af stonden, des te meer bewegingsruimte had hijzelf. Hij moet zich in het nauw gedreven hebben gevoeld toen de orthodoxe kerk weer een eenheid dreigde te worden. Boëthius heeft misschien een rol gespeeld bij het nadenken over een visie op Christus die voor zowel Romeinse als Byzantijnse theologen aanvaardbaar was, want in zijn theologische traktaten laat hij zien dat de aristotelische logica geen probleem heeft met de gedachte dat Christus in het ene opzicht een zelfstandige persoon is, en in het andere een totaal geïntegreerd onderdeel van de Triniteit vormt. Deze verhandelingen hebben in het theologisch debat niet werkelijk een rol gespeeld, maar ze lieten wel zien dat de auteur een voorstander was van eenheid binnen de kerk.

Daar komt bij dat de oude koning, die geen zoons had, merkte dat de ene bondgenoot na de andere hem begon te ontvallen en er achter zijn rug om werd nagedacht over de opvolging. Voor bemoeienis vanuit Constantinopel was hij allergisch, dus Romeinen die een te innige

(*Liber pontificalis* 55.5), in een obscure kroniek uit Ravenna van halverwege de zesde eeuw (*Excerpta Valesiana*, deel II, 85-87) en in de *Oorlogen* (V.1.32-39) van de Byzantijnse geschiedschrijver Procopius uit diezelfde periode.

13 Men dient zich overigens te realiseren dat de bisschop van Rome toen nog niet de status had die hij pas aan het einde van de zesde eeuw in de persoon van Gregorius de Grote (ca. 540-604) zou krijgen. De positie van Constantinopel, waar de keizer ook politieke en militaire macht kon uitoefenen, was veel sterker.

14 De arianen beschouwden Christus als een door God geschapen wezen, dat ten opzichte van zijn vader dus een ondergeschikte positie bekleedde. Bij het concilie van Nicea (325) was het Arianisme als ketterij veroordeeld.

Boëthius

Troost in filosofie

BOEK I

Een zanger was ik ooit van bloeiende gedichten,
nu is het nog slechts droefenis wat ik speel.
De Muzen die mijn pen besturen zijn gehavend,
de tranen van mijn verzen zijn oprecht.
Geen schrikbewind verjoeg die dappere godinnen:
zij bleven ondanks alles aan mijn kant.
Zij brachten mij succes en roem toen ik nog jong was,
nu troosten zij mijn droeve ouderdom –
ja, tegenslag heeft mij ineens zo oud doen worden
en mij de pijn gebracht die daarbij past.
Te vroeg is al mijn hoofdhaar plotseling grijs geworden
en hangt het vel slap om mijn moede lijf.
Gezegd is een dood die zich niet mengt in vreugde
maar als geroepen komt bij groot verdriet.
Helaas! hij houdt zich doof voor wat ik moet verduren
en mijn betraande ogen sluit hij niet.
Zelfs toen Fortuna mij met klatergoud verwende,
was ik er op een dag bijna geweest.
Nu heeft een donderwolk haar valse grijns verborgen,
maar wordt mijn zinloos aards bestaan gerekt.
Hoezo succes? Uw lof, mijn vrienden, was voorbarig:
wie struikelt stond niet stevig op de grond.

Ik zat nog in stilte aan dit gedicht te sleutelen en stond op het punt mijn tranentrekker op te schrijven, toen ik ineens zag dat aan het hoofdeinde van mijn bed een vrouw was verschenen. Ze had een buitengewoon eerbiedwaardig gezicht, vurige ogen die scherper leken te zien dan voor mensen gewoonlijk is weggelegd, en een gezonde huidskleur die van onuitputtelijke levenskracht getuigde, hoewel ze een dermate hoge leeftijd had dat ze wel uit een totaal andere tijd moest stammen. Hoe lang ze was liet zich niet eenduidig vaststellen, want nu

eens hield ze de afmetingen aan die voor mensen gebruikelijk zijn, dan weer scheen ze met de top van haar kruin tegen de hemel aan te stoten, en wanneer ze zich nog verder uitrekte drong haar hoofd zelfs door tot in de hemel, waarbij het zich onttrok aan de blik van mensen die het zouden willen zien. Haar kleren waren vervaardigd van uiterst dunne draden die dankzij een verfijnde techniek niet konden breken; later zou ze me vertellen dat ze die zelf geweven had. Het dessin was echter, net als bij vooroudermaskers die lang aan rook hebben blootgestaan,¹ min of meer onherkenbaar geworden door een soort waas die er in de loop der jaren op was komen te liggen en die nooit verwijderd was. Op de zoom onderaan was de Griekse letter *pi* ingeweven, bovenaan viel een *thêta* te lezen, en tussen die letters waren, als een soort ladder, enkele treden uitgebeeld, waardoor je stap voor stap steeds een niveau hoger zou kunnen komen.² Het gewaad leek echter met geweld aan flarden gescheurd door figuren die er kennelijk allemaal een lapje van hadden willen inpikken. In haar rechterhand hield ze een paar boekrollen vast, in haar linker een scepter.

Toen ze de Muzen van de dichtkunst aan mijn bed zag staan, die bezig waren mijn tranen van woorden te voorzien, schrok ze even, en terwijl haar ogen grimmig opvlamden, zei ze: ‘Wie heeft die podiumhoertjes toestemming gegeven bij deze patiënt op bezoek te komen, hoewel ze zijn pijn niet alleen op geen enkele manier verzachten maar zelfs voeden met smakelijk gif? Hun schuld is het dat het rijke graan van de rede wordt verstikt door de dorre distels van emoties en dat het denken verslaafd raakt aan ziekzijn in plaats van te genezen. En als jullie verleidingstechniek nu een leek op het slechte pad zou brengen, wat nu eenmaal jullie dagelijks werk is, zou ik dat nog niet zo erg vinden: het zou immers op geen enkele manier mijn inspanningen dwarsbomen. Maar deze man, die is grootgebracht op een dieet van Eleatische en Academische wetenschap!³ Vooruit, weg jullie, stel-

1 Romeinse aristocraten stalden in het atrium van hun huis, waar zich een haard bevond, de dodenmaskers van hun voorvaders uit. Bij speciale ceremonies, zoals begrafenissen, werden de maskers in optocht meegedragen.

2 De *pi* staat voor *praktikê* (praktijkgerichte filosofie), de *thêta* voor *theôrêtikê* (beschouwelijke filosofie). De stappen ertussen betreffen waarschijnlijk de vier wiskundige vakken uit de reeks van zeven vrije kunsten. Zie Inleiding, 9.

3 In Elea (Velia, in Zuid-Italië) waren Parmenides en Zeno actief, de Academie is de school van Plato.

letje Sirenen die plezier verschaffen tot de dood erop volgt! Geef mijn Muzen de gelegenheid hem te verzorgen en te genezen.'

Op deze felle verwijten sloeg het koortje gekwetst de ogen ter aarde en met een blos die schaamte verried stapte het verdrietig over de drempel naar buiten. Mijn gezichtsvermogen was echter door een waas van overvloedige tranen verduisterd, zodat ik niet kon onderscheiden wie toch die ontzagwekkende vrouw was. Daarom verstarde ik helemaal en wachtte ik in stilte, met neergeslagen blik, af wat ze vervolgens zou doen. Ze kwam dichterbij, ging op de rand van mijn brits zitten en terwijl ze naar mijn gezicht keek, dat diep verdrietig naar de grond gericht was, zong ze dit treurige lied over mijn geestelijke verwarring:

Ach, hoe afgrondelijk diep is de zee
waarin het denken verstoken van licht
afgestompt afgaat op oneigen duister,
wanneer door aardse storm aangeblazen
een springvloed van zorgen vernietigend zwelt.

Ooit lag het luchtruim steeds voor hem open,
zwierde hij vrij door hemelse banen,
aanschouwde het rozenlicht van de zon,
bezocht hij de koele maan en omsloot hij
in een ware triomftocht van cijfers de sterren
waarvan de omloop zo varieert
dat hij onvoorspelbaar kan lijken.

Welke factoren bepalen hoe gierende
vlagen het vlak van de zee opzweepen,
welke adem de kringloop stabiel houdt,
waarom de ster die in oostelijk roze
opkomt in westelijk water moet vallen,
wat het aangenaam weer van de lente regelt
zodat zij de aarde met rozen siert,
wie de vruchtbare herfst doet vloeien van zwangere
druiven wanneer het jaar is gevuld –
ooit onderzocht hij dit alles en speurde
naar diepere gronden van wat zich verbergt.

Nu is het licht van zijn denken versleten,
ketenen liggen zwaar op zijn schouders